

**КӨНЕ ТҮРКІ
ЖАЗУЛАРЫНЫҢ
ЗЕРТТЕЛУҢ
БҰҒІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛДЕРДІ ДАМУ ДАМУ ДЕПАРТАМЕНТІ

КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ :
БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ
(Дөңгелек үстел материалдары)

Астана 2004

ББК 81.2 – 03

К 69

Жалпы редакциясын басқарғандар: филология ғылымдарының докторлары,
профессорлар Шәкір Ыбыраев пен Бауыржан Омарұлы.

Құрастырған Бекен Қайратұлы.

К 69 Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгінгі мен болашағы. “Ер-Дәулет”
Астана, 2004. — 232 бет.

ISBN 9965-436-21-5

Бұл жинаққа 2004 жылы 11 маусымда Қ.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-
түрік университетінде өткен дөңгелек үстел материалдары топтастырылған.

К $\frac{4602000000}{00(05) - 05}$

ББК 81.2 – 03

ISBN 9965-436-21-5

© Тілдерді дамыту
департаменті

РУНА ЖАЗУЛЫ КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН СЫНА ЖАЗУЛЫ ПАРСЫ ЖАЗБАЛАРЫНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ

XIX ғасыр түркі және парсы тілдес халықтар үшін үлкен жаңалық алып келген, олардың тарихы мен тіліне, сондай-ақ, ұлттық болмысына жан бітірген ғасыр деп айтуға болады. Себебі, бірнеше жылдардан бері, жылдар ғана емес, ғасырлардан бері үнсіз жатқан тастарға жан бітіп, өзінің ішкі сырын келешек ұрпаққа ақтарған ғасыры болатын. Арысы біздің дәуірімізге дейін, берісі ислам өркениетіне дейін қара тасқа қашалып жазылған бабалар рухы бүгінгі заманға тіл қатты. Көрі тарихтың қойнауына енген құпия сырлардың кілті ашылғандай болды. Бұлай деуімізге себеп, біздің дәуірімізге дейін YI–IY ғасырларда сына (клинообразное) жазулы Бехистун ескерткіштері мен біздің дәуіріміздің Y–YIII ғасырларында руна жазуларымен тасқа қашалып жазылған Орхон–Енисей жазбаларының кілті табылып, бұл тарихи мәтіндерді оқуға мүмкіндік туды. Осылайша Ахемиридтер династиясының Куруш (Кир), Дарий I, Ксерокс I бастаған патшалары мен түркі халықтарының Бумын, Білге, Күлтегін сияқты қағандары мен қолбасшыларының өсиеттері жатқан еді. Сына жазулы Бихистун жазбалары мен руна жазулы Орхон, Енисей және Талас ескерткіштерінің жазылу тарихы мен арақашықтығының алшақтығына қарамастан, екеуінің арасындағы рухани сабақтастықты аңғару қиын емес. Сөзіміз айғақты болу үшін бірнеше мысалдар келтірер болсақ...

Түркі тілдес халықтардың көне жөдігерлерінен саналатын руна жазулы ескерткіштерінің ішіндегі ең көнесі Y–YII ғасырларда тасқа қашалып жазылған Енисей ескерткіші. Алтай өңірінен табылған бұл ескерткіштердің саны 145–тен асатындығы белгілі. Одан беріректе яғни YIII ғасырда жазылған Талас ескерткіштерінің саны 12. Ал, түркі қағандары мен қолбасшыларының өсиеттері мен деректерінен тұратын Орхон ескерткіштерінің жазылу тарихы YIII ғасырдың аяғы мен YIII ғасырдың бас кезіне тиесілі. Мұнда негізгі Құтлық қаған, Білге қаған (Могилян), Күлтегін, Тоныкөк, Күлі Чор, Мойын Чор ескерткіштері бар. Бұл Орхон ескерткіштерін руна жазулы ескерткіштердің ішіндегі ең негізгісі деуге болады.

Бүгінде ғылыми айналымға түскен бұл ескерткіштер жайлы алғашқы мәліметтер XYII ғасырдың екінші жартысынан, ашып айтсақ 1662 белгілі болғанымен де, бұл ғаламат жазулардың құпиясы XIX ғасырдың аяғында ашылды. Оны 1893 жылы Дания ғалымы В.Томсен болатын. Содан бері бұл жазба ескерткіштерді В.Бартольд, А.Н.Бернштам, И.А.Батманов, В.Банг С.Е.Малов, С.В.Киселев сияқты шығыстанушылар мен Ф.Айдаров,

Ә.Құрышжанов, А.Аманжолов, М.Томанов сынды танымал түрколог ғалымдар өз деңгейінде зерттей білді.

Парсы тілдес халықтардың сына жазулы ескерткіштерінің ішіндегі ең көнесі біздің заманымызға дейінгі VІІ ғасырдың соңы мен VІ ғасырдың басында тиесілі Хамаданнан табылған Ариярамна мен Аршам патшаларға қатысты жазбалар деуге болады. Бұл жазба дүниелер алтын пластинкаға жазылған болатын. Одан кейінгісі біздің заманымызға дейінгі VІ ғасырда өмір сүрген Куруш (Кир) патшаға тиесілі үш жазба ескерткіш. Курушқа қатысты бұл жазба тастар Пасаргад қыстағының маңынан табылған. Әрине, бұл аталған ескерткіштер көлемі жағынан үлкен емес. Мысалы, Ариярамна ескерткіші бар жоғы он жолдан ғана тұрса, Аршам жазбасы он төрт жолды қамтыған. Пасаргад маңынан табылған ескерткіште «Мен Куруш, патша, Ахеменид» деген ғана жазу кездескен. Ал, парсы тілдес халықтардың сына жазулы ескерткіштерінің ішіндегі көлемі жағынан үлкені әрі маңыздырағы Дарий I–ге (б.з.д.522–486) қатысты ескерткіштер. Дарий I патшаға тиесілі жазба ескерткіштер Бехистун, Персепо́л, Нақше Рустам, Суз әрі Суэц каналдарында орналасқан. Сондай-ақ, Дарий I–нің баласы әрі оның мұрагері Ксерокс I–ге (б.з.д.486–465) қатысы бар ескерткіштер де бар. Бұлар негізінен Персепо́л, Эльвенд тауында және Ван көлінде орналасқан. Десек те, сына жазулы бұл ескерткіштердің ішіндегі ең үлкені Бағдад пен Рагу арасын жалғаушы керуен жолының бойында орын тепкен Хамаданның қасындағы үлкен жартасқа жазылған–Бехистун ескерткіші деуге болады. Бұны жаздырған Дарий I–ші.

Сына жазулы бұл ескерткіштер ғылымда ХVІІ ғасырдан яғни 1621 жылдан белгілі болғанымен де, бұны оқуға тек ХІХ ғасырдың бірінші жартысында ғана қол жетті. Оның кілітін 1802 жылы батыс ғалымы Г.Гротефенд тапты. Содан бері бұл құпия жазулар Г.Роулинсон, В.Джексон, Р.Томпсон, Г.Камерон, А.Фрейман, В.Абаев сияқты шығыстанушылардың назарын өзіне аударды.

Руна жазулы түркі ескерткіштерінің кілітін тапқан В.Томсен бұл құпия жазудың сырын ашу үшін өуелі мәтіндегі кейбір таңбалардың басқа бір екінші таңбалармен қатар келетін және келмейтін ерекшеліктеріне назар аударғаны белгілі. Содан ол көне түркі жазуындағы дауысты дыбыстардың жуан және жіңішке жағына көп көңіл бөлген. Ұзақ ыждаһағтылықтың нәтижесінде ғалым бұл ескерткіште жалпы саны отыз сегіз таңба бар екенін анықтаған. Солардың ішінде алғаш «а» және «е» таңбасы мен «ы» және «і» белгісінің кілітін тапты. Бір қызығы ғалымның ең алғаш сөзі тас мәтінде ең көп қолданылатын «Төңір» сөзі болды. Содан соң таңбаларды қосып оқу нәтижесінде ғалым тастағы бектің атын оқыған. Құпия тастың сырын ашқан ол бұл жазулардың солдан оңға қарай емес, қайта оңнан солға қарай жазылғандығын дәп басып айтқан. Осылайша руна жазуларының сыры ашылғаны белгілі.

Ал, сына жазулы Бехистун жазбаларын алғаш оқыған ғалым Г.Гротефенд те өуелі жартастардағы бір–біріне ұқсас екі жазбаны тауып,

оларды салыстырудан бастаған. Алғаш ол екі жазбадағы кейбір белгілердің көп қолданылатындығына қатты назар аударған. Соның нәтижесінде ғалым бұл жазудағы көп қолданылатын патшаның титулы болуы мүмкін де, ал аз кездесетіні патшаның аты болуы мүмкін деп жорамалдайды. Гротефендтің ең алғаш оқыған сөзі «патша» болған. Шеге жазулардың (сына жазуын ирандықтар михи деп атайды. Онысы шеге деген мағына береді. Оған себеп, бұл өріптердің шеге тәріздес жазылатындығында–Т.Қ.) құпиясын ашқан ол Бехистун жазбасынан «Мән Дариуш, шох– е бөзөрг, шох– е шохон, песғр– е шох– е Гиштасп, Хохамениши» яғни «Дарий, ұлы патша, патшалардың патшасы, Гиштасп патшаның баласы, Ахеменид...» деген жолдарды оқыған. Ал, екінші ұқсас тастан осы мөндес сөзді оқыған. Бірақ, бірінші тастан оның айырмашылығы тек «Дарий» деген жердің орнында, «Куруш» патшаның аты кездескен.

В.Томсеннің ашқан жаңалығы бойынша түркі жазуында отыз сегіз таңба болған болса, Г.Гротефенд сына жазуларды зерттеу барысында отыз алты өріптің барлығын анықтады. Сонымен бірге екі тыныс белгі мен «жер», «патша», «құдай», «Ахурамазда» және «ел» деген сияқты жеті идеограманың барлығын тапты. Жаңағы отыз алты өріптің үшеуі «а», «и» және «у» ұзақ оқылатын дауысты дыбыстарын белгілеуге арналған таңба болса, оның жиырма екі дауыссыз дыбыс қысқа «а» дыбысымен, жетеуі қысқа «и» дыбысымен, ал, төртеуі қасқа «у» дыбысымен қатар оқылатындығына назар аударған. Осылайша бірнеше жылдардан бері үнсіз болып келген тас жазбалардың кіліті ашылған.

Сына жазулы иран жазбалары мен руна жазулы түркі жазбаларының ішіндегі бір–бірімен мағыналас, үндес болып келетіндігі Бехистун мен Орхон ескерткіштері деуге болады. Себебі Орхон жазба тастарында негізінен Бумын қаған негізін қалаған Түркі қағанатының Ілтеріс (Құтлығ), Білге (Могилян) сияқты билеушілері Күлтегін, Тоныккөк сынды қолбасшыларының жасаған ерліктері, түркі жұртын біріктіруде аянбай жұмыс істегендігі, осы жолда күндіз дем алмай, түнде ұйықтамағандығы, аз ғана қолмен қарсы жақтың қалың тобырын талқандағаны, Табғаштармен соғысуы, сол кездегі тайпалардың жағдайы мен қатарлас жатқан көрші елдермен қарым–қатынасы, қағанның бауыры Күлтегін қайтыс болғанда қайғыруы сияқты мәліметтер қамтылған болса, Бехистун ескерткішінен де осы мөндес сөздерді оқуға болады. Бұл жазба ескерткіште де тарихи жағдай баяндалып, Дарий патшаның таққа отырғандығы, оның Египетке жасаған жорығы, бауыры Камбизді ажал күшқаны, соны пайдаланған Гаумата абыздың билікке талпынғаны, оны патшаның жеңуі, Ахурамазданың арқасында аз ғана қолмен қара тобырды жер жастандыруы сияқты дүниелер жазылған. Мысалы, Бехистун ескерткішінде Дарий патшаның жаздырған мынадай жолдары бар. «Кәси журат неми көрд, чизи гофтан дғрборе–е Гумате моғ то мән расидғм. Пәс, мән ғз Ахура Мазда явори хостам, Ахура Мазда мөро явори дод. Мән бо (тғдодо–е) көми мөрд он Гумате–е моғ ро оуждам вғ

онон ро ке мукаддеме–е пирвон–е у будөнд. Бе хост–е Ахура Мазда мғн шох шодам Ахура Мазда шахриери ро бе мғн ето көрд» (Мухсин Әбулқасими. Торих–е зғбон–е форси. Қум: Мехр, 1374. –352 бет. 99 бетте) яғни «Мен келгенімше ешкімнің де Гумата абызға бір нәрсе айтуға батылдары бармап еді. Кейін, мен Ахура Маздадан көмек сұрадым, Ахура Мазда маған көмектесті. Мен азғантай адаммен Гумата абыз бен оның соңынан ерушілерді қырдым. Ахура Мазданың қалауымен патша болдым. Ахура Мазда маған билікті сыйлады», –деген жолдар бар. Осы жерлер «Тоныкөк» ескерткішіндегі: «Бізден екі жартыдай артық еді, Тәңрі жарылқағаны үшін көп деп біз қорықпадық, соғыстық, Тәңрі жарылқап бұл түркі халқына қарулы жауды келтірмедім (Айдаров Ф. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы: Ғылым 1990. 220 бет. 114 бетте) деген жолдар бір–бірімен сабақтасып жатыр.

Осы екі жазба мәтіндерді салыстыра қарағанда олардың мәндес жазылғандығын байқауға болады. Мұнда тек, «Тәңрі» мен «Ахурамазда» деген атауларда ғана айырмашылық бар. Оған себеп Ислам діні тарағанға дейін түркі халықтары көктегі жаратушыны Тәңрі деп атаған болса, Оңтүстік–Батыс Азияны мекендеген ежелгі парсы халқы Заратуштра дінін, ұстанын құдай Ахурамаздаға сыйынған. Олардың өз сенімдеріне берік болғанын осы ескерткіштер арқылы білуге болады. Бехистун жазба ескерткіштерінің бәрі де Ахура Мазда атымен басталған. Әрі әрбір істі соның атымен бастан отырған. Мысалы, Персеполдағы Ксерокс І–нің ескерткішінде: «Ұлы құдай Ахура Мазда, жерді жаратты, аспанды жаратты, адамды жаратты, адам үшін бақыт жаратты, көптеген патшалар мен басшылардың арасынан Ксероксты патша етті» деген жолдар мен Күлтегіннің үлкен жазулы мәтініндегі «Биікте көк тәңірі, Төменде қара жер жаралғанда, Екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата–тегім Бумын қаған, Істемі қаған отырған» деген жерлердің астарласып жатқанын аңғару қиын емес.

Бехистун жазбасында Ахура Мазда атауы көп кездессе, «Тоныкөк», «Мойын чор», «Құтлық қаған», «Күлтегін» ескерткіштерінен «Тәңрі жарылқағандықтан», «Тәңрі қуат берген соң», «үсітімізде көк тәңірі» деген тіркестерді бірнеше жерден кездестіруге болады. Осы руна жазуларымен тасқа басылған ескерткіштерді қазақ тіліне аударған Ф.Айдаровтың «Орхон ескерткіштерінің тексі» деген кітабына арқа сүйер болсақ, онда «Күлтегін» ескерткішінде 13 жерде, «Білге қаған» мәтінінде 12 жерде, «Тоныкөкте» 7 жерде, «Құтлық қаған» мәтінінде 7 жерде, «Мойын чор» ескерткішінде 3 жерде «Тәңрі» деген атау кездеседі.

Күлтегін мәтінінде өз аталарының түркі халықтарының бірігуіне көп ықпал еткендігі «Адам баласын басқаруға ата–бабам жаралды. Бумын қаған, Істемі қаған отырған. Отырып, түркі халқы елін, заңын ұстай берген, иелік еткен. Төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған. Бастығын жүгіндір, тізеліні бүккірген» деген жолдармен берілсе, Ксерокс өз әкесін «Дарий патша болған уақытта, оның халық үшін істеген жақсылықтары көп» деп мадақтаған.

Түркілердің Исламға дейінгі сенімінде ел билейтін қағандарды көктегі тәңірі жаратқан деп сенгені белгілі. Бұған жоғарыда келтірілген Алып ер Тоңа дастанындағы «Көк тәңірінің ұлы еді», Күлтегін ескерткішіндегі «Тәңірідей тәңірі жаратқан» және Білге қаған мәтініндегі «Тәңірідей тәңірі жаратқан» деген сөздер мысал бола алады. Ел басқаратын патшаның жаратушының өзі жарататыны жайындағы сенімнің ежелгі парсыларда да болғаны туралы деректер бар. Бұл әсіресе, Сасандар әулеті басқарған кезде қатты белең алғанын Иранның белгілі тарихшысы Риза Шабани өзінің «Иран тарихы» деген кітабында атап өтеді. Ол: «Сасандар өздерін тек қана фәррейсе изәди (тәңірі сәулесі) деп білмей асыра мақтанып, құлыптастарда т.б. ерекше ескерткіштерде өздерін Көкұлы (Бақпур) пәк тәңірлер тегінен және...деп жазды (Риза Шабани. Иран тарихы. Алматы, Зерде, 2002. 104–б.).

Шығыс мұсылман елдерінде орналасқан көне тарихтан сыр шертер осы тас жазбаларды бір–бірімен салыстыра отырып зерттер болса, онда бұл құпия жазулардың сыры толығырақ ашылар еді.

Қ. Молғаждаров. РУНИКА ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ШЫЛАУ СӨЗДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	140
О. Сапашев. VI—IX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ КӨНЕ ТҮРКІ РУНИКА ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЖАЙ СӨЙЛЕМ СИНТАКСИСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ	144
С. Дүйсен. ЕСКІ ҚЫПШАҚ ТІЛІНІҢ КЕЙБІР ФОНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	151
Б. Әбжет. ЕЖЕЛГІ САҚ, ТҮРІК ТАЙПАЛАРЫ МЕН ПАРСЫ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ОРТАҚ НАНЫМ-СЕНІМДЕР КӨРІНІСІ	183
А. Әлібекұлы. КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕ ЖАЗЫЛҒАН ХУАСТУАНИФТ ДҰҒАСЫНЫҢ ӘДЕБИЕТКЕ ҚАТЫСТЫЛЫҒЫ	186
Т. Қыдыр. РУНА ЖАЗУЛЫ КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН СЫНА ЖАЗУЛЫ ПАРСЫ ЖАЗБАЛАРЫНЫҢ АРАСЫНДАҒЫ РУХАНИ САБАҚТАСТЫҚ	193
С. Боранбаев. “ТҮРІК ЖӘНЕ ЕСКІ ҚЫПШАҚ ТІЛІНІҢ ТУЫСТЫҒЫ ТУРАЛЫ ЖИНАҚ” ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ ЖАЙЫНДА БІРЕР СӨЗ	198
Е. Есбосынов “КИТАБ ӘЛ-ИДРАК ЛИ-ЛИСАН-ӘЛ-АТРАК” ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ТУРАЛЫ БІРЕР СӨЗ	221

Көне түркі жазуларының зерттелуі:
бүгіні мен болашағы
(Дөңгелек үстел материалдары)

Редакторы *Б. Қайратұлы*
Техникалық редакторы *Г. Сәрсенбайқызы*
Корректоры *О. Жабықбайқызы*

Теруге 20.09.2004 берілді. Басуға 05.11.2004 қол қойылды. Пішімі 60x84 $\frac{1}{16}$.
Офсеттік қағаз. Офсеттік басылыс. Өріп түрі Таймс. Шартты баспа табағы 14,5
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс № 1470.

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты, 050002,
Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үй.